

Válasz Klaniczay Gábornak, Tringli Istvánnak és Veszprémy Lászlónak

Magyarország nyugati külpolitikája (1458-1526). Angol-magyar kapcsolatok Mátyás és a Jagellók korában

c. akadémiai doktori értekezésemről

Tisztelt Bizottság! Tisztelt Opponensek! Tisztelt Jelenlévők!

Először is szeretném megköszönni a doktori műként benyújtott kéziratom hivatalos bírálóinak, Prof. Dr. Klaniczay Gábornak, Dr. Tringli Istvánnak és Prof. Dr. Veszprémy Lászlónak munkám alapos és jó akaratú értékelését. Egy ilyen terjedelmű szöveg elolvasása és értékelése rengeteg munkát és fáradságot igényel. Hálás vagyok, hogy opponenseim vállalták ezt a feladatot, és elkészítették bírálatukat. Mindenekelőtt értő olvasásukon túl építő kritikáikért is köszönetet szeretnék mondani. A hagyományoknak megfelelően válaszüzemben nem érintem – bár örömmel nyugtázom s köszönöm – a disszertáció kvalitásával kapcsolatos elismerő szavakat s csak kritikai észrevételeikre reagálok.

Opponenseim bíráló észrevételeire részben együttesen, részben külön-külön kívánok reagálni.

Elfogadom Tringli Istvánnak a bevezető irodalmi áttekintéssel kapcsolatban tett kritikai megjegyzését, mely szerint „az igen szegényes külpolitikátörténeti magyar irodalom valós értékelése és tágabb historiográfiai összefüggésekben történő elhelyezése” nem történt meg. Egyet kell értenem azzal az állításával is, hogy „az irodalmi bevezető” „iskolai műfaj”-hoz közelíti a disszertációt. Valóban, immár külső szemlélőként nézve a szövegemet, a historiográfiai bevezető bizonyos tekintetben kényszeredettnek is tűnhet, s „iskolaszerű” az is, hogy úgy is tűnhet hogy gesztusokat tettem kortárs szerzőknek. Bírálóm azonban maga is megállapítja, hogy a „későbbi fejezetekben már kritikusabban” viszonyultam a korábbi történeti irodalomhoz. Lehetséges, ez lett volna a követendő módszer, ha az elején nem próbálok összefoglalni egy lineáris, leíró történetírást-történetet, hanem az egyes fejezetek, az adott rész-témák elején fejtem ki kritikailag is megalapozott nézetemet az adott területek historiográfiájáról. Így cselekedtem például a „szulejmáni ajánlatot” körüljáró fejezetemben is, végigtekintve a téma historiográfiáját Schmitth-től egészen a mai napig. Mátyás török politikájának az értékelését is az adott helyen, a fejezet elején tettem meg. Az, hogy az – bevallom, a munka legvégén megírt – áttekintésben végigjárom a diplomáciatörténet historiográfiáját, annak is köszönhető, hogy olyan „kényes” és a történeti irodalomban heves vitákat kiváltó témák esetén, mint a „szulejmáni ajánlat”, Mátyás török politikája vagy az 1526-os nyugati segítség kérdése talán nem volt eléggé határozott, s ezekre már az elején „nem mertem” nem kitérni. Óhatatlanul is az vezérelt, hogy nem lehet elkezdni egy ilyen munkát, ha már ez elején nem mutatom be érdemben az egyes meghatározó téziseket. Úgy éreztem, nem lehet „elmenni” amellet, hogy már a kezdet kezdetén kitérjek például Kosáry Domokos azon feltevésére, hogy a török veszély emlegetése csupán frázis volt a 16. századi politikai nyelvben. De az áttekintésben lehetséges, már nem szenteltem elegendő teret a kritikai szemléletnek, „megelégedtem”, hogy a túlságosan is narratív bevezetésben szerepel, s esetleges ellentétes nézetemet, a kritikai értékelést más helyütt, elszórva fejtettem ki. Valóban úgy érzem, a bevezetésben sok esetben legfeljebb villanásszerűen s nem kritikailag térek ki az egyes művekre és szerzőkre. Az nem lehet mentség, hogy az ember „kénytelen” kitérni egy-egy pontra, ezt a későbbiekben orvosolni fogom. Az áttekintésben mindazonáltal tudatosan

emeltem ki, hogy a régebbi, valóban szegényesnek is tekinthető külpolitikatörténeti irodalommal szemben ma már valóban folynak modern, eddig alig hasznosított forrásanyag felhasználásával olyan kutatások, amelyek egészen más minőséget képviselnek. Kosáry Domokos vagy Szakály Ferenc lehetőségeihez mértem egy újabb generáció már külföldi levéltári források segítségével képes új megvilágításba helyezni a Jagellók korának diplomáciáját. Nem feltétlenül gesztusokat kívántam gyakorolni, ki akartam hangsúlyozni – ellenpontozva a korábbi évtizedeket – hogy az új generáció, Botlik Richárd, C. Tóth Norbert, Lakatos Bálint és Neumann Tibor munkái valóban új szint hoznak a későközépkori magyar diplomáciatörténet művelésébe. Igaz, abban, hogy egyes szerzőkre talán kevésbé kritikusan tértem ki, s írásom egy-egy helyen gesztusszerű, személyes okok is vezéreltek – például tanárom, Barta Gábor esetében – ami szükségszerűen elvett a dolgozat objektivitásából. A „legkényesebb” területnek számító „szulejmáni ajánlat” esetében pedig nagyon is óvatosan akartam eljárni, s senkit sem kihagyni, mégis óhatatlan, hogy az ember ilyenkor hibát vét: használtam Tóth Sándor László művét, de kimaradt a bibliográfiából, az pedig nem mentség, hogy ő főként az 1526 utáni évekre koncentrált.¹

Igaza van opponensemnek, a lengyel-litván unió 1497-es moldvai hadjárata értékelésében túlságosan is követem az eddigi magyar szerzőket, s „megpróbálom bagatellizálni a magyarok szerepét”. Valóban, a szöveg okot ad némi hiányérzetre, s úgy tűnik, annak, hogy II. Ulászló egy kisebb csapategységet vonultatott fel, legfeljebb annyiban tulajdonítok jelentőséget, hogy a román fejedelemséggel kapcsolatos magyar érdeket biztosította, s nem hangsúlyoztam megfelelően az unióval való szembenállást. Ahogyan bírálom megfogalmazta, ez a „fegyveres szembenállás” valóban nagy jelentőségű, hiszen Ulászló az unióval szemben, János Albert ellen lépett fel, s így segítette a moldvai-török szövetséget. Magam azért nem fogalmaztam itt hangsúlyosabban, mert túlságosan is „megnyugtató”, hogy végül is nem történt harci cselekmény, pedig a határon való hadi felvonulást nem lehet bagatellizálni, tekintve annak különösen logisztikai és pénzügyi terheit; továbbá a törökkel való viszonyt tekintettem elsődlegesnek, s kevésbé figyeltem a Jagellók egymás közötti kapcsolataira. Mindazonáltal úgy ítélem meg, más dolog a felvonulás, az erődemonstráció, és más a hadi cselekmény: lehetséges, Ulászló nem támadt volna fegyverrel fivérére – legfeljebb csak a legvégső esetben, ha Albert kezdeményez egy Magyarország elleni akciót –, hiszen ezzel egy időben békét is közvetített a lengyelek és a törökök között, s követet küldött Konstantinápolyba (Cobor Imre pozsonyi ispánt), hogy a szultánt a lengyelekkel való kiegyezésre bírja. Ez esetben elfogadom Tubero álláspontját, aki úgy vélte, Ulászló azért vonult fel, „nehogy Albert – legyőzve a vlahokat – újból Magyarországra támadjon”.² Opponensemnek igaza van, Ulászló a moldvai-török szövetséget segítette: magam is kitértem arra, hogy amikor a következő évben a török bosszút állt, s Lengyelországot pusztította, Ulászló nem kockáztatta a török békét, hanem tétlenül nézte az akciót. 1498-ban János Albertnek ki kellett egyeznie fivérével, el kellett ismernie a török békét, ugyanakkor Moldvával együtt közös törökellenes összefogásra is ígéretet kellett tennie. Azt is jól látja opponensem, hogy a Jagellók dinasztikus együttműködése igen jelentékeny tényező volt az európai hatalmi szintéren is, s magam talán nem hangsúlyoztam ezt kellő mértékben, de ezért idéztem itt a birodalmi spanyol követ, Gutierro Gomez de Fuensalida 1498-as jelentését, aki aggodalmát fejezte ki, hogy ha

¹ „Megjegyzések a "Szulejmáni ajánlathoz": A török Porta magyarországi politikája, 1526-1529”, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 86 (1988) 31-39. Ezen a „nyomvonalon” haladva tovább is lehetett volna vinni a témát, s kitekintésszerűen utalni a szerző újabb, „szináni ajánlat” néven megfogalmazott tézisére (Tóth Sándor László: „Szinán nagyvezér tervei 1593–94-ben”, *Hadtörténelmi Közlemények* 29 (1982) 2: 159–174.; Uő: „A szináni ajánlat”, *AETAS* 17 (2002) 1: 97-110.), s esetleg az ún. Köprülü-tervre (Lásd: R. Várkonyi Ágnes: *A királyi Magyarország*. Budapest, 1999. 108–109.)

² Ludovicus Tubero: *Kortörténeti feljegyzések* (Magyarország). Közreadja Blazovich László – Galántai Erzsébet. Szeged, 1994. VI/2. 250.

Magyarország, Lengyelország és a moldvai vajda között nincs egyetértés, az az egész kereszténység számára káros. A nyugati hatalmak számára egyáltalán nem volt érdektelen, hogy a Jagelló-fivérek össze tudnak-e fogni a török ellen. S itt akár a határon való felvonulás is kardinális jelentőségű.

Opponensemnek teljes mértékben igaza van, amikor „értetlenül áll” egyik mondatom előtt. 1504. május 19-én II. Ulászló, Bakócz Tamás közbenjárására, átírta a Habsburgokkal kötött 1463-as bécsújhelyi egyezményt. Hibát vétettem azzal, hogy csak a megerősítések másolatait idéztem. Fel akartam tüntetni az összes másolatot, de a lista elejéről figyelmetlenségből éppen az eredetiek maradtak ki. Tévedtem, az 1491-es szerződés átírására nem került sor, hiszen annak idején azt ratifikálta a király. Tévedésem abból eredt, hogy a király a szerződés össze példányát felkutattatta Bakócz-cal a tárnoki házban, s azt úgy értelmeztem, ez a „több példány” az 1491-esre is vonatkozik. Ez nem így van, 1504. július 11-én az 1463-as szerződésen kívül csupán egyetlen oklevelet, III. Frigyes 1477. december 1-én kelt diplomáját írják át (DL 88 901), ami azonban itt nem releváns. Másodsorban a szövegben pontatlanul fogalmaztam, ami félreértésre adott okot. Az, hogy az átírás „megsértette” a bécsújhelyi béke hatályát, ebben a formában nem igaz. Egyetértek opponensemnek, az átírás nem jelentette a szerződésből való kihátrálást, Ulászló érvényesnek ismerte el az elődje által kötött, a trón öröklését érintő szerződéseket. Amit mondani akartam, azt éppen opponensem teszi meg a bírálathoz. Annyit tudunk ugyanis, hogy az átíró oklevél a király nevében kelt, de „bizonyos okok” („*rectis bonis ac*” *rationalibus ex causis*”) miatt, „különösen pedig saját jogai biztosítása érdekében” („*signanter vero iurium suorum ad cautelam*”) állították ki, – ahogyan opponensem is írja – Bakócz „érseki jogainak a védelmében”. Tringli István mondja el, amit részleteznem kellett volna az értekezés szövegében is: Ulászló esetleges halála esetén Bakócz járhatott volna el ezekkel az oklevelekkel, úgy, ahogy feltehetően szóban a királlyal megegyezett. Opponensem joggal állítja, hogy soha nem foguk megtudni, ez a szóbeli egyezés miben állt. Jómagam azt a hipotézist állítottam fel, hogy ezt a kitételezt, Bakócz saját jogainak a védelmét és az átíró oklevélben szereplő „bizonyos okokat” vélhették esetleg a Habsburgok úgy, hogy „megsértették” volna az egyezményt, bár feltehető, hogy bizonyosat ők sem tudtak. Nem tudták mire vélni, mik ezek a „bizonyos okok”, s miért kell előhozatni a szerződések összes példányát és ezekkel a kitételekkel átírni. Ez azonban formailag nem sértette meg a szerződés hatályát, az én megfogalmazásom helytelen. Hogy mik lehetnek ezek a bizonyos okok, annak a politikai hátterét remekül megvilágítja opponensem, kezdve Ulászló azévi agyvérzéseitől Corvin Jánosnak a nádorrá való megválasztásáért való akcióin át a velencei követ híréig a királyné terhességéről. Lehetséges, a Habsburgok attól tartottak, mi lesz, ha a király egy újabb agyvérzés esetén cselekvésképtelen lesz. Ha előkeresték a szerződéseket, és átírták, de nem tudták, mi okból, csak olyan híreket kaptak, hogy Bakócz „bizonyos okok” miatt különleges jogokat kap, tarthattak attól, egy esetleges zavaros időszakban a Habsburg-öröklés jogai sérülhetnek. A későbbi Habsburg-Jagelló konfliktusban az is szerepet játszott, hogy a Miksa Bakócz különleges jogainak a hátterét nem egészen értette. A Habsburgok eme bizonytalanságát csak fokozták azok a hírek – s magam erre akartam főként utalni – hogy Ulászló befogadni készül a Miksa hálójából kiröppült angol trónkövetelőt. A béke átírása maga a Corvintól való elhatárolódást is szolgálta, magam is így látom s köszönöm opponensem ezirányú kiegészítését. Mindezeket valóban érinteni kellett volna, a szöveg így, ezen kiegészítések nélkül nehezen érthető. Azt is talán túl korainak véltem, hogy Zsigmond herceg közvetített a király és Szapolyai között, opponensem joggal hívja fel a figyelmem, hogy Szapolyai János csak egy év múlva, 1505 elején kérte meg Anna királyleány kezét.

Opponensem remekül rátapintott arra, hogy nehezen tudtam megszabadulni attól a megállapítástól, hogy Mátyás a Birodalom királya vagy császára akart lenni. Az, hogy történész generációk sora ismételteti, nem hozható felé mentséggéppen. A felelősséget elhárítva akár mondhatnám azt is, hogy III. Frigyes kiváló propagandája – ti. azt terjesztette Mátyásról, hogy a helyébe akar lépni – rám is hatással volt. Magam sem fogalmaztam e tekintetben sem pontosan, s kevés konkrétumot állítottam igazolásképpen. Bírálómnak igaza van: az, hogy Mátyás titkon remélt esetleg valami ilyesféle forgatókönyvet, bizonyíthatatlan. Logikusan szemlélve, egyetértek bírálómmal, a királynak valós lehetősége sem lett volna a birodalmi korona megszerzésére. A Merész Károllyal való megegyezését a Birodalom „felosztásáról” is leginkább egy türingiai krónika bejegyzésére alapoztam. Már a szóhasználat is szerencsétlen, hiszen sokkal inkább az érdekszférák elhatárolásáról volt szó. Nem osztottak fel semmit, a magyar király semmi olyasmit nem kapott volna meg, amiért nem harcolt – ezt bírálóm is pontosan látja: „Breslaut, Csehországot, s az egész Sziléziát”. Pontosabban kellett volna kifejtennem az álláspontomat e tekintetben. Arról nem szóltam az értekezésben, hogy hiába kerestem lázasan egy efféle megegyezésnek egyéb nyomát a kiadott burgundi forrásokban, sajnos nem találtam, s egy ilyen súlyú állítást felelőtlenség csupán egy obskurus narratív forrással igazolni. Nem volt módom azonban a burgundi levéltárak anyagának a tanulmányozására. A lille-i és dijoni okleveles anyag nézetem szerint még sok újat rejthet a kutatás számára. Ennek ellenére úgy látom – bár ezt sem bizonyítottam megfelelően az értekezés lapjain – Mátyás propagandagépezete azon is dolgozott, hogy Európában azt *higgyék* róla, hogy a római királyi címre tör. A király informálisan adott ki olyan jelzéseket, amelyeket a külföldi követek úgy érthettek, ez a legfőbb célkitűzése. Birodalmi támogatói egy része is ennek a *szemfényvesztésnek* köszönhetően álltak mellé. Ez jelentett *egyfajta* perspektívát a Wittelsbachok vagy a Wettinek számára a Habsburgokkal szemben. Kifejtettem azonban, hogy úgy látom, Mátyás céljainak az felelt volna meg a leginkább, ha a római korona Merész Károly fejére kerül, ő pedig – a Birodalom súlypontjának nyugatabbra, Lotaringiára és a Németalföldre való tolodásával – „szabadabb” kezet kaphatna a Császárság keleti területein. Az *Türingisch-Erfurtische Chronik* is úgy fogalmaz, az 1475-ös megegyezés szerint is Mátyás elfogadta volna Károlyt római királynak („der herzoge von Burgundien solde eyn romischer konig verde”). Burgundia biztosítaná azt, hogy Mátyás a birodalom keleti felén egy nagyon erőteljes hatalmi koncentráció fejévé váljon, függetlenül attól, visel-e német királyi címet vagy sem. Így Mátyás mintegy a Bajorországtól Lausitzig húzódó térség informális feje, természetes döntőbírója lenne. A választófejedelmek pedig Burgundia támogatásával támogatnák Mátyást Lengyelország ellen a cseh korona megszerzéséért vívott küzdelemben. Ezen állításomat azonban nem igazoltam megfelelően. Ehhez egyrészt szükségeltetett volna a Német-Római Császárság belső politikai viszonyainak részletesebb, szélesebb perspektívában való bemutatása, magam viszont döntően a nyugati, angol és burgundi kapcsolatokra kívántam értekezésem e részét alapozni. Mátyás német, birodalmi politikája, Pfalztól a kölni érseken át Stájerországig és a Német Lovagrendig több külön értekezés tárgya lehet – jóllehet hiányosságaimat nem akarom ezzel mentegetni.

Igaza van Veszprémy Lászlónak, bizonyos esetekben „sommásan” hajlamos voltam „hinni” a diplomáciai frazeológiának. A magyar udvar és diplomácia úgy csinált, mintha gyors pénzügyi segítyekkel ad hoc módon is meg tudja állítani a török előrenyomulást, s a diplomáciai propaganda eszköztára olyan jól működött, hogy magam is a néhányszor a korabeli levelek hatása alá kerültem. Talán rám is érvényes volt a bírálóm által citált Kelly De Vries-tétel, hogy a magyar „hírszolgáltatás” olyan jól dolgozott, azt sugallva, hogy az ország hosszú időn át „egyszerűen túl sikeresen” harcolt a törökkel szemben, hogy tulajdonképpen nemcsak a korabeli Nyugatot vezették félre, hanem bizonyos esetekben a kutatót is. Bírálóm helyesen állapítja meg, ezen az ingoványos területen a nyílt és mögöttes szándékok, a

sugalmazott kép és az általunk feltételezett „valós” helyzet között nem könnyű eligazodni. Ez is az oka, hogy bizonyos esetekben magasabbra értékeltem a Jagellók diplomáciai aktivitását, ami nem állt arányban Magyarország valós súlyával és befolyásával. Nem vitatom, hogy az ország a hatalmak sakkjátszmájában egyre inkább alárendelt szerepben volt jelen. Úgy ítélt meg, egy olyan tényezőként *van* jelen, amelynek szerepe van a nemzetközi politikában. Bírálóm úgy értékeli, ilyen szerepe már csak *lehet*, s nem is általánosságban, hanem főképp a Habsburgok nyugati politikájában. Elismerem, az angol diplomácia szempontjából az volt a döntő, hogy Magyarország a Habsburgok törökellenes erőfeszítéseit csökkentse, hogy azok a franciaellenes fronton teljesítsenek jobban. E tekintetben viszont egyet kell értenem bírálóm találó megjegyzésével, hogy a Tudorok „hidegvérrel követték az oszmán előrenyomulást Magyarország felé”, ám ez sokkal inkább francia- és Habsburg-politikájukra volt közvetlen taktikai hatással. Emellett örülök annak, hogy bírálóm is egyetért azon meglátással, hogy az angolok valóban szerepet szántak hatalmi játszmájukban egy épségben megtartott magyar királyságnak a Habsburgok hátában. E tekintetben – ahogyan bírálóm is egyetért – valóban el kell vetni a dogmatikus képet, Magyarországot nem hagyták magára a nagyhatalmak. (Mégfogadom a tanácsot, a megfogalmazás finomságaira és hangsúlyaira jobban figyelek. Kissé patetikusnak hat, hogy „szó sincs arról, hogy VIII. Henrik részvétlenül állt volna Szent István királyságának a sírja körül”.) Az is igaz, a korabeli nagyhatalmi szintén a felek számos *egyéb* politikai lehetőséggel számoltak. Elfogadom bírálóm érvelését: Mohács előestéjén Anglia sem cselekedett a térségben érintett többi hatalomtól eltérően. Magam is azt próbáltam bizonyítani, pénzt csak akkor küldtek, ha úgy látták, nagy a baj. Elismerem, hogy annak ellenére, hogy érkezett segély, a Tudoroknak valójában nem voltak eszközeik a térségbe való hatékony beavatkozásra. Vitathatatlan, nem léptek volna fel aktívan Magyarország megmentéséért, nem küldtek volna flottát vagy nem biztos, hogy jelentékenyebb anyagi erőket áldoztak volna, de az ország bukása valóban érzékenyen érintette az évtizedek óta gondosan építgetett *equilibrium*-rendszert, amin a Tudorok diplomáciai doktrínája nyugodott. Ahogy bírálóm is látja, 1526. augusztus 29. előtt volt legalább esély, hogy az ország ebben a szisztémában helyet találjon.

Bírálóim kritikai megjegyzéseiken túl néhány olyan esetre hívták fel a figyelmet, ahol a hangsúlyt máshová is lehetne tenni, s másképp is lehetne következtetni.

Elfogadom bírálóm kritikai megjegyzését, hogy „a Mátyás nyugat-európai politikáját leíró fejezet azt ígéri, hogy a király teljes uralkodásának ilyen krónikáját adja majd”. Valóban félrevezető lehet, hogy tulajdonképpen a fejezet túlnyomó része Merész Károly utolsó éveivel valamint az 1480-as évek legvégével, a Dzsem herceg körüli diplomáciai ügyekkel foglalkozik. Maga a szöveg valóban nem Mátyás nyugati politikájának a rendszeres és szisztematikus feltárása. Itt egyedül azzal tudok érvelni, hogy a célom döntően az angol és burgundi kapcsolatok áttekintése volt, erre – sőt teljességében csak inkább az előbbire – adtak lehetőséget forrásaim, melyek csekély száma, töredékessége behatárolta lehetőségeimet. E tekintetben bírálóm joggal rója fel, miért marasztalom el a történetírást, hogy hosszú évtizedek nem foglalkozott Mátyás nyugati kapcsolataival, hiszen ez nem véletlen, hanem éppen a források töredékes, hiányos voltával magyarázható. Ezek után valóban az lehet az olvasó érzése, nem lehet egy széles spektrumú képet alkotni Mátyás nyugati politikájáról, kapcsolatfelvételei csupán esetlegesek, folyamatos kapcsolattartásról nem beszélhetünk. Opponensem is úgy látja, egy-egy londoni vagy párizsi kombinációban felbukkanhatott a magyar király neve, ezek nem váltak „komoly diplomáciai üggyé”. Hozzá kell tennem, bírálóm is elismeri, „az angol provenienciájú források még a franciákkal kiegészülve sem adnak teljes, egybefüggő történelmet”, hiszen „a diplomáciai kapcsolatok nem voltak folyamatosak”. Bírálóm megjegyzése, mely szerint olykor fel sem tűnik, hogy a rendelkezésre

álló források milyen hiányosak, töredékesek, a Mátyás-korra vonatkoztatva hatványozottan igaz. Másik bírálóm kritikai megjegyzése is jogos, hogy a fejezetek között bizonyos aránytalanság figyelhető meg – ez azonban a rendelkezésre álló forrásanyag jellegéből is adódik. Mindazonáltal úgy vélem, vannak olyan mozaikok – egyes angol keresztések magyarországi szereplése, Champlayn vagy az 1474-es canterbury-i lovagi torna burkolt diplomáciai missziója, még a jóval Mátyás halála előtt kezdődő bretagne-i konfliktus, továbbá Ferdinánd nápolyi király fiának, Frigyesnek a szereplése a burgundi udvarban –, amelyek beilleszthetők egy diplomáciai rendszerbe. (Bírálóm felveti, Frigyes herceg nincs kellően megmagyarázva. Frigyesről valóban kevesebbet írtam az érkezésben, mint egy korábbi közleményemben, de úgy vélem, ha nem is szóltam róla e helyütt nagy részletességgel, a 45., 52. és az 53. oldalon bemutattam [„Altamura fejedelme, utóbb Nápoly királya, IV. Frigyes, 1496-1501”], jöllehet elkövettem azt a hibát, hogy váltogatva szerepeltettem, hol Tarantói Federicóként, hol Aragóniai Frigyes herceggént, hol Federico nápolyi herceggént. Ha az elején következetesen és egységesen kezelem, nem esem ebbe a hibába.) Visszatérve egy rövid kitérő erejéig Champlayn missziójához: a lovas magyarországi utazásainak Tringli István csekély jelentőséget tulajdonít, magam viszont Veszprémy Lászlóval egyetértve úgy ítélem meg, szerepe kiindulópont lehet a nyugati keresztéseknek az 1463-as boszniai harcokban való részvételének kutatására, amit az angol történetírás is nemrégiben fedezett fel (Norman Housley).

Abban igaza van Tringli Istvánnak, hogy a burgundi-magyar kapcsolatok akkor váltak igazán intenzívvé, amikor a Beatrixszel kötendő házasság eldőlt, s a nápolyi-magyar szövetségben Merész Károly számára is inkább Nápoly volt a fajsúlyosabb, s a liga fő szálait nem Mátyás mozgatta. Elismerem, bírálóm helyesen látja, hogy más helyütt is túlértékelem a mátyási diplomácia befolyását, s nem Mátyás burgundi szövetsége vezetett 1475-ben Milánó politikai fordulatához. Igaz, Magyarország ebben a „soktényezős játszmában csak az egyik pont volt”, nagyobb szerepe volt Nápolynak, de számomra az is fontos, hogy *egyáltalán* szerepet játszott egy ilyen fajsúlyos konstellációban. Az értekezés egyik alapvető célkitűzése, hogy olyan pontokon is bemutassam, milyen szerepet játszott a Magyar Királyság az európai hatalmi politikában, amelyeket kevésbé ismerünk. Itt, 1475-ben Milánó urai valóban nem Budára tekintettek elsődlegesen, de az itáliai államokhoz, Velencéhez, a Szentszékhez, Firenzéhez való viszonyukat illetően nézetem szerint – s nem csupán nápolyi szövetsége okán – Mátyás is szerepet játszott. A Sforzáknak a Valois-khoz való viszonyát persze döntően nem Mátyás alakította, de a burgundiak és a nápolyiak partnereként Magyarországra Párizsban és Milánóban is figyelni kellett. Ez összhangban áll bírálóm általam is osztott megállapításával, hogy a külpolitika nem csupán „kétoldalú kapcsolatok ápolását” jelenti. A tekintetben, hogy Merész Károlyt Mátyás „ideális” szövetségeseinek tekintettem, bírálóm igen jól látja, az idézőjel szándékolt, akár kurzívval is lehetne illusztrálni, hogy a távoli szövetséges kényszerű választás eredménye volt, mert céljai elérése érdekében, hasonló politikai súlyú *közelebbi* partnert, geopolitikai tekintetben is szóba jöhető *természetes* szövetségest az uralkodó nem talált. Mátyás birodalmi szövetségeseinek a többsége is csupán addig bizonyult jó szövetségeseinek, míg az összekötő kapocs, Merész Károly élt. A Német-Római Császárság egyes fejedelmeihez fűződő viszony részletgazdag áttekintésére nem vállalkozhattam, de ki kellett volna bővebben térnem arra, hogy az 1480-as években Magyarország korábbi szövetségesei is inkább III. Frigyes mellett álltak ki, s a Birodalomhoz való kötődésük sokkal erősebbnek bizonyult akkor, amikor Mátyás Ausztriára támadt, még akkor is, ha az 1470-es évek elején esetlegesen fegyvert fogtak a Habsburgok ellen. Hangsúlyosabban kellett volna fogalmaznom a tekintetben, hogy Mátyás birodalmi politikája sok buktatót hordozott magában. Mátyás német fejedelmi szövetségesei ugyan nem adtak seregeket Frigyesnek Magyarország ellen, de a Reichstag mindig is vonakodott igazat adni a folytonosan a császár elleni panaszokkal élő Mátyásnak. Hiába volt Habsburg-ellenes müncheni Bölcs Albert, azt

már nem tette meg, hogy megtagadja a birodalmi csapatok átvonulását hercegségén Mátyás területei felé, sőt, az évtizedekig szívélyes viszont ápoló Wettin Albert szász herceg nemhogy nem adott semmilyen katonai támogatást, hanem Bécs elfoglalása után egyenesen hadat üzent Magyarországnak. Igaza van opponensemnek, a birodalmi politikai alapállásokat nem lehet redukálni egy Habsburg-párti vagy –ellenes platformra, azok sokkal összetettebbek voltak. Mátyás Cassandra-levele kapcsán – melyben megjósolta Merész Károly kudarcát a svájciakkal szemben – Bírálóm sokkal bátrabban fogalmazza meg álláspontját. Bevallom, magam is leginkább úgy értékeltem volna a „jóslatot”, mint Tringli István, kételkedve hitelességében, de nem mertem állítani, nem lévén képes igazolni, hogy a levelet antedatálhatták vagy koholhatták.

Azt bírálóm is elismeri, az angol diplomácia akkor is tájékozódott Magyarországról, ha nem voltak jelen követei. Angliával a Mátyás-korban nem voltak rendszeres, folyamatos kontaktusok, de a szövetségi rendszerekkel, a nápolyi-burgundi ligával való kapcsolatnak az 1460-as évek végétől 1477-ig húzódó időszakán túl is jelen voltak. A kontaktusok bármikor felmelegíthetőek voltak, mint 1477 után újfent az 1480-as évek derekától. Veszprémy László értékelése megerősíti feltevésemet, mely szerint „a felek még a herceg halála után egy ideig még a hagyományos politikai koordináta rendszerben gondolkodtak”. Igaz, azzal a meglátással is egyet kell értenem, hogy „a magyar diplomácia 1477 után azonban elbizonytalanodott, s lázasan keresett új szövetségeket a Habsburgokkal szemben”, és ebben az angol kapcsolatok erősen a háttérben maradtak. Ennek ellenére, mindezen nemzetközi viszonyok megértéséhez az 1480-as évek magyar diplomáciájáról átfogó képet akartam rajzolni, amit, valóban, sokkal rövidebben is lehetett volna tárgyalni. Itt az angol kapcsolatok sporadikussága nem indokolja a diplomáciai viszonyrendszer hosszas, néhol valóban terjengős ábrázolását. Egyetértek bírálómmal, az 1480-as években magyar-angol vonatkozásban sokkal inkább felbukkanó lehetőségekről, semmint a korábbiakhoz hasonló intenzitású kapcsolatokról van szó. Magam is egyetértek Veszprémy László megfogalmazásával, hogy a magyar fél nem tudott az angolok számára értékes szövetséges maradni, amiben közrejátszhatott az is, hogy az ausztriai hódítása megkötötte Mátyás kezét és csökkentette diplomácia mozgásterét.

Lehetséges, olykor sarkosan fogalmaztam, s „csúcstalálkozóként” túlértékeltem például az 1500. évi budai tanácskozást. Meglátásom szerint az okból, mert erről a nyugati források meglepően bőven emlékeznek meg. A tanácskozás olyasmi volt, amiről részletesen megemlékeztek a kasztíliai udvartól Londonig, és élénken foglalkoztatta Európa politikai tényezőit, míg ezzel szemben az ezt megelőző évtizedben nem övezte Magyarországot ilyen felbuzdulás és érdeklődés. Elfogadom opponensem érveit, a keresztes szövetséget magyar oldalról nem követték azonnali gyakorlati lépések, a hadmozdulatokat részletesen nem vizsgáltam, s hajlamos voltam magam is többnek látni, mint nagyobb portyáknak, hiszen azok valóban nem okoztak megrázkódtatást a boszniai oszmán jelenlétnek. Lehetséges, hogy valóban sokban követtem s magamévá tettem C. Tóth Norbert meglátásait az 1501-es tatai országgyűlésről, s így felnagyítottam az azévi háborús készültséget, s mivel a források háborúról szóltak, s a csapatösszevonásokat, a megerősített védelmet, pár napos betöréseket olyan módon „elhittem”, mint a külföldi követek. Elismerem, a külföldi követjelentésekből tájékozódva engem is lépre csalhatott a magyar háborús propaganda.

Egyetértek opponensemvel, hogy a keresztes gondolatot a „magyar kutatás számos alkalommal délibábnak minősítette”. Magam is úgy ítélem meg, hogy ha „tényleges, klasszikus formájában való megindításának a lehetősége minimális volt” is, ez volt az, ami Európában „feltűnően sokáig a diplomáciai mozgások tengelyében állt”. Elfogadom, hogy a

„crusading” gondolat aktualitását, jelentőségét „határozottabban ki lehetett volna emelni”, különösen a modern szakirodalom azon „iskolája” felhasználásával, amely a kései keresztes háborúkat a 16. század derekáig, sőt, azon túl is „elviszi” és értelmezi. Valóban, a keresztes eszme vizsgálatát talán túlságosan is leszűkítettem, annak szerepét kevésbé általánosságban, csupán az angol politikai vezetésben vizsgáltam. Bár Miksa, V. Károly és Ferdinánd esetében kísérletet tettem keresztes eltökéltségük bemutatására, árnyalni lehetett volna a keresztes gondolat létjogosultságát a francia uralkodók és a pápák, a nápolyi királyság e téren való szerepvállalásának a részletesebb áttekintésével. Éppen az opponensem által idézett Housley kutatta egy legutóbbi munkájában a birodalmi gyűlések, s azon túl a Birodalmon belüli keresztes retorika valóság alapját és a német területek lakosságának viszonyát a török előretöréséhez.³

Elfogadom opponensem meglátását, VII. Henrik keresztes ideológiájának kapcsán olykor saját magammal is ellentmondásba kerülök. Az uralkodó keresztes lelkesedését nem lehet profanizálva bagatellizálni, mondván, a törökellenes harcot mindig más politikai céloknak rendelte alá. VII. Henrik keresztes politikája megítélésem szerint maga is kétarcú volt, ahogyan a király személyisége is nehezen megítélhető. Nem zárom ki, hogy mély vallásossága okán személyes elkötelezettséggel viseltetett a Kereszt Ügye iránt. Amint Klaniczay Gábor is kiemelte, érvelésemben nagy szerepet játszott, hogy Tudor Henrik nagymértékben obszerváns ferencesek befolyása alatt állt. Ugyanakkor, mint a trónra újonnan, gyakorlatilag fegyverrel került „új dinasztia” sarja nem tehetette meg, hogy nem használja ki trónja biztosítása érdekében azt az ütőkártyát, hogy a Tudor-ház ellenségeivel szemben arra is támaszkodhat, hogy ő a Szentszék szemében Európa új megszabadítója. Majdnem a teljes uralkodása alatt York-házi trónkövetelőktől tartott, az új, Tudor-ház nimbuszát a *negotium crucis*-szal is emelni kívánta. Amikor azután enyhült a trónja biztonságát veszélyeztető York-nyomás, kihátrált a török elleni gyakorlati vállalkozásokból. Törökellenes politikája azonban nem volt pusztán propaganda: neveltetése, a kereszténységhez, az egyházhoz való személyes viszonya alapján következtetek erre. Más kérdés, hogy a nagypolitika kényszere nem tette lehetővé számára, hogy a gyakorlatban is tanúbizonyságát adja elkötelezettségének.

Wingfield 1515-ös beszámolója természetesen tartalmaz Neue Zeitungokon alapuló részleteket is. Az angol hírszerzés egyébként is beépítette a jelentéseibe a hírlevelek, *giornale*-k, *journal*-ok adatait, s beszerzett mindent, ami használhatónak bizonyulhatott. Ugyanakkor igen fejlett „saját” informátori hálózattal rendelkezett Rodosztól Portugáliáig: Peter Vannes velencei megbízott rendszeresen értesült magyar hírekről magától Burgiotól.

A bíráló észrevételek egy részét azok a figyelmeztetések és ajánlások adják, amelyek azzal állnak kapcsolatban, hogy az elemzés teljessége érdekében milyen aspektusokat, kérdéseket, témákat és anyagot lett volna még érdemes áttekintennem.

Tringli István találóan fogalmazta meg, hogy „megragadott” a reprezentáció. Valóban, a későközépkori-korareneszánsz diplomáciában a szimbolikus elemeknek nagy jelentőséget tulajdonítok. Opponensem kiegészítésével kapcsolatban – miszerint a brüsszeli katedrális üvegablakán II. Lajos mögött Szent Lajos látható – megjegyzem, hogy ez ugyan a dolgozatban szövegszerűen nem szerepel, az adott témában írott munkáimban viszont írtam a keresztes uralkodóhoz fűződő spirituális kapcsolatról, s arról, a reneszánsz diplomácia Habsburg művelői hogyan dörgölték a Valois-k orra alá, hogy „ők”, az „ő” Lajosuk, az ő

³ „Robur imperii: Mobilizing Imperial Resources for the Crusade against the Turks, 1453-1505”, In: *Partir en croisade à la fin du Moyen Âge. Financement et logistique*. Ed. Daniel Baloup. *Collection Méridiennes. Série Croisades tardives*. CNRS/Université de Toulouse, [2015], megjelenés alatt.

„házuk” jobban kötődik a *crucesignatus* francia királyhoz, mint a folytonos acsarkodásával a békét és a törökellenes összefogást lehetetlenné tevő, mi több, a hitetlenekkel szégyentelenül szövetkező I. Ferenc.

Egyetértek opponensemmel, hogy a mű elején szükségeltetik egy általános diplomáciatörténeti fejezet. Veszprémy László jól látja, ennek bemutatására a műben „számos, elszórt utalás történik”, de átfogóan nem ismertettem a korareneszánsz külpolitika művelésének rendszerét, a diplomáciai képviselő szisztémáját, működésének kereteit és művelőit. Talán szakbarbárként abba a hibába estem, hogy például Garrett Mattingly meghatározó munkáját (*Renaissance Diplomacy*⁴) mindenki ismeri.

Klaniczay Gábor úgy látja, hogy annak tárgyalása, hogy kik a külpolitika művelői, „kívül rekedt a vizsgálgatás körén”. Jóllehet a munka elején kifejeztem, hogy „annak áttekintése, hogy egy-egy pillanatban ki fémjelezte” az országok külpolitikai álláspontját, „meghaladná a dolgozat tematikai kereteit”, s így arra próbáltam építeni, a külhoni követek számára ki volt az ország, e szempont alaposabb mérlegelése nem tér vissza. Igaza van bírálómnak, a kérdés legfeljebb közvetve, itt-ott van jelen, s közvetlenül nem elemzem, egy adott pillanatban egy-egy követ kit tekint az országnak. Sokszor automatikusan csakis a főszereplőkre koncentrálok, a döntéseket, a terveket, a célkitűzéseket egyetlen személyhez kötöm, sokszor Wolsey-hoz, sokszor magához II. Lajoshoz, a nélkül, hogy az adott történeti pillanatban megmagyaráznám azok hátterét, vagy az adott belpolitikai konstellációt. Opponensem jól látja, gyakorta úgy tűnik, ezek a főszereplők játszanak „sakkjátszmájukat Európa térképén”. Magam sem így látom – talán az ellentmondást nem tűrő, önvezérelt Merész Károly utolsó éveit kivéve –, hanem úgy, hogy a főszereplők mögött intézmények és sok „kis” szereplő, a Tudor-diplomáciát tekintve pedig egy egész hálózat állott – ennek intézményes hátterére magam is több alkalommal kitértem. Áttekintettem, hogyan működik az Tudor-hírszerzés, milyen képviselők vannak Rodosztól Sevilláig, vagy mennyi idő alatt ér el a hír a Kúriából Londonba, továbbá miként működnek a nagyhatalmak faktorai Raguzában. Körüljártam, az angol diplomáciai hálózat kommunikációs csatornáit; bemutattam azt a roppant gépezetet, amely kémek és futárok ezreit működtette Moszkvától Lisszabonig, de lehetséges, hogy az egyes konkrét példák, egy rodoszi hírcsatorna vagy egy szentszéki megbízott ténykedése nem áll össze az olvasó számára egy olajozottan működő intézményrendszerrel. Lehet, hogy egy teljesebb, komplexebb képet kellett volna adnom. Ahogy Klaniczay Gábor is kihangsúlyozza, hogy az elemzésem „nem téveszti szem elől a főszereplők mögött álló intézményeket, az őket [...] tanácsokkal ellátó követeket”. Ennek ellenére reális lehet a hiányérzete, hiszen nem foglalkoztam módszeresen e hálózat felgöngyölítésével, nem magyaráztam meg pontosan, az angol diplomáciai gépezetben ki hol áll, mi a feladata, s sokszor azt sem, melyik szereplő kicsoda. A követjelentéseket olvasva abba a szerzői hibába estem, hogy nekem automatikusan érthetővé és mindennapivá vált, hogy ki kicsoda, s miért küld szinte naponta jelentéseket Wolsey-nak Gregorio Casale vagy Girolamo Ghinucci. Nem részleteztem, ki az az Edward Lee, aki Sevillából igen fontos információkkal szolgál – nem lehet teljes a kép, hogy nem tudjuk, Lee a Tudor-politika tekintélyes képviselőjévé nőtte ki magát, hiszen csak annyit közlök róla, hogy utóbb elnyerte York érsekségét, azt már nem, Morus Tamás köréhez tartozott. Igen jelentékeny missziókkal bízta meg Wolsey, ő lett az angolok „Habsburg-szakértője”. A diplomáciai karrierék teljes spektrumát kellett volna bemutatnom, hiszen most látom, az olvasónak hiányérzete lehet, mivel szinte természetesnek veszem, hogy ismeri Robert Wingfieldet, s nem részletezem, milyen fontos pozíciót töltött be a Tudor-gépezetben, hiszen ő volt Anglia kontinentális politikájának egyik legfontosabb ismerője, s rengeteg

⁴ London, J. Cape, 1955.

megbízást teljesített, főként a Birodalomban. Valóban, a főszereplők mögött olyan politikai tényezők állottak, akik maguk is művelték a külpolitikát – igaz ez a Mátyás-követeivel tárgyaló John Mortonra, vagy akár a Mátyás követeként rendkívüli mértékben foglalkoztatott Georg von Steinre. (Igaz, egyedül talán Morton esetében magam is hangsúlyozom szerepét IV. Edward külpolitikájában: később elnyerte Canterbury érseki címét és a lordkancellári hivatalokat, egyúttal a király személyi orvosa és titkára is volt. A yorki vezetés egyik vezető államférfijaként nagy körültekintéssel választották ki arra a feladatra, hogy hangolja össze az angol politikát a burgundi és magyar tervekkel (58. o.).

Bírálom felvetette, hogy lehetőség lett volna megvizsgálni az egy-egy uralkodó személyes döntéseinek irányt adó intézményes kényszereket. Egyetértek, a forrásanyag valóban lehetővé tett volna ilyen kutatást is. Mindazonáltal, ha érintőlegesen is, de utalok például Ferdinánd kapcsán a stájer- és karintiai rendekkel való viszonyára, vagy arra, az angol parlament mennyiben állt VII. Henrik mellett: 1504-ben például teljes mellszélességgel ítélte el a de la Pole fivéreket felségárulási perben. Arra is ki lehetett volna térni, milyen volt Merész Károly viszonya a burgundi arisztokráciával, a dijoni vagy lille-i rendi gyűléssel. Különösen a németalföldi tartományok rendjei, már csak a megszavazandó adók miatt is döntő helyzetben voltak, amikor Károly megindította utolsó hadjárait.

A főszereplőkhöz szorosan kötött külpolitikai elemzés ellenére magáról a főszereplők személyes tulajdonságairól, jellemvonásairól valóban kevesebb szó esik, ahogyan azt is külön lehetett volna elemezni, hogyan alakították tanácsadóik segítségével saját imázsukat. Merész Károly esetében valóban jogos Klaniczay Gábor hiányérzete, propagandájának szerves részét képezte az a „presentation of the self” amire Peter Burke nyomán opponensem felhívta a figyelmemet. Mindazonáltal például VII. Henrik esetében megkíséreltem egy ilyesféle elemzést, amely bizonyos értelemben a történeti pszichológia szemszögéből is vizsgálja az uralkodó személyiségét. Elemeztem, hogyan s miért lépett fel igen szigorúan például az V. Henrik óta igencsak megtört lollard eretnekséggel szemben, vagy mi okból tett lépéseket VI. Henrik szentté avatása érdekében (123. o.). VIII. Henrik tekintetében azonban nehezebb dolgom volt, s erre kevesebb lehetőségem nyílt az 1526-ig terjedő időszakot figyelembe véve. VIII. Henrik esetében annak, hogy mennyire szerves része diplomáciájának a ceremonális, szimbolikus reneszánsz fejedelmi reprezentáció, a vizsgált – *korai* – korszakban még nehéz választ adni. Ugyanígy abban sem könnyű, még a VIII. Henrik-kutatóknak sem egyértelmű álláspontot sem kialakítani, hogy mennyiben volt Henrik diplomáciája a személyéhez köthető, mennyiben volt az ő sajátja az 1520-as évek vége – a válásáért folytatott „hadműveletei” és utóbb a Szentszékkal folytatott szakítása – előtt. E korszakot megelőzően sokkal inkább Wolsey kardinális nyomta rá a bélyegét az angol diplomáciára, s a Tudor-politika túlnyomórészt a kancellár személyes törekvéseit tükrözte – ahogy ki is emeltem, a követjelentések zöme elsődlegesen a yorki érsek kezéhez íródik –, ami mögött nem állott fejedelmi reprezentációs igény. VIII. Henrik „fiatalkori” korszakában a király személyes jelenlétének az Tudor-ház diplomáciájában csupán mintegy fellángolásai vannak, amikor egy-egy ügyet a magáévá téve lelkesen beleveti magát a nemzetközi politikába, de előbb-utóbb visszatér kedvelt fejedelmi időtöltéseihöz. A reneszánsz fejedelmi reprezentáció kiépüléséről esetében akkor beszélhetünk, amikor Wolsey megbukik, s Thomas Cromwell már nincs akkora hatással a király személyes szférájára, mint bíboros elődje. Ezt a korszakot pedig az értekezés nem érinti.

Ugyanitt szeretnék kitérni arra is, hogy Luther „ügye” mennyiben érinti magát a király politikáját a vizsgált korszakban. Annak ellenére, hogy az angol diplomácia hatalmas offenzívát indít Luther ellen, s a király traktátusa (*Assertio septem sacramentorum adversus Martinum Lutherum*) révén elnyeri a *Defensor Fidei* címet, úgy ítélem meg, mindez Wolsey

kancellár leleményes agyából pattant ki, még akkor is, ha az értekezésben nem is jártam körül, hogy van valós alapja annak, hogy a király részese volt a mű megírásának, hiszen rendelkezett azzal a műveltséggel és teológiai felkészültséggel, ami egy ilyen mű megírásához szükségeltetett. (Az angol történetírás régóta éles vitákat folytat Henrik szerzőségének kérdéséről.) Ugyanakkor a Luther-ellenes politika inkább csak az 1520-as évek második felében játszik domináns szerepet Anglia alapállásában, mondhatni, Wolsey gépezete a D.F. cím megszerzésével teljesítette az kitűzött célt, s további lépéseket 1526 előtt nem tett. Lehetséges, hogy Wolsey nem ismerte fel *elég korán* a Luther-ellenes fellépés fontosságát, hiszen Anglia sokat profitálhatott volna abból a nemzetközi hatalmi színtéren is, hogy egyedül ő váljék a lutheránus tanok első számú ellenfelévé. Mindezt Anglia elmulasztotta, s nem merítette ki az ebben rejlő lehetőségeket.

Igazat kell adjak opponensemnek a tekintetben, hogy a reformáció csak érintőlegesen kerül szóba a disszertációban. Valóban, a lutheri tanokhoz való angliai és magyarországi viszony kitűnő párhuzamokat kínál, s annak ellenére, hogy magam néhány helyen kitérek rá, valódi elemzés tárgyává nem tettem. Érdemes lett volna több figyelmet szentelni a kérdésnek, hiszen mind a két udvarban központi jelentőségűvé vált. Annak sem adtam kellő hangsúlyt, hogy az 1521-es Reichstagon Luther fellépése szerepet játszhatott abban, hogy a törökellenes segélyről elterelődött a figyelem. Talán a törökellenes politika, a segély ügye túlságosan is túlteng a dolgozatban, s az maga alá szorította az egyéb lehetséges párhuzamokat. Mindazonáltal az is vezethető, hogy automatikusan úgy ítélt meg, a lutheranizmus ellenes fellépés sokkal inkább az 1526 utáni évek vizsgálatának a feladata. Megfogadom opponensem tanácsát, és e tekintetben is megpróbálom kiegészíteni az értekezést. Úgy ítélem meg, egy helyütt sikerült rávilágítani a kérdés párhuzamaira: Campeggio legátus ténykedése terén (pl. 471. o.). Nem kellő mélységben elemeztem viszont azt, miként ügködött a nürnbergi birodalmi gyűlésen. Legátusként való kiküldetése is azt a célt szolgálta, hogy igazolja, Anglia a császár és a pápa leghívebb szövetségese a hit ellenségei, a lutheránusok elleni harcban. Jobban hangsúlyoznom kellett volna Wolsey-val való kapcsolatait regensburgi, majd csehországi ténykedése (1524) idején is. Csupán röviden tértem ki arra, hogy Campeggio már korábban is keményen fellépett a lutheránusok ellen, javasolván Wolsey-nak, tiltsa ki Angliából azokat a kereskedőket, akiknek a városaiban megtűrik a lutheri métet. A kérdés vizsgálata azért is szükséges, mert Anglia azért is veszélyesebbnek tartotta a lutheránus hitet, mert az nagyon gyorsan elterjedt Angliában, főként a balti-, észak-német városokkal való kereskedelmi kapcsolatoknak köszönhetően. Tovább erősítette a mindig is meglévő disszidens tanokat, a lappangó lollardizmust. Campeggio a prágai országgyűlésen is kíméletlen harcot kezdett Luther híveivel szemben. Keményen fellépett a búcsúcédulák ellenzőivel szemben is. Vitairatokat íratott Lutherrel szemben, tételeit megcáfolandó. Az értekezésben kitértem Johann Eck *Enchiridion locorum communium adversus Lutherum* című, a pápaság védelmében írott traktátusára, aki azt „Domini Cardinalis Laurentij de Champegiis, edideram” adta ki, de lehetséges, további vizsgálat tárgyává kell tennem magát a művet is. Kiemeltem azt is, Campeggionak része volt abban, hogy a Birodalomban, Csehországban a lutheránusok üldözése megindult. Nem véletlen, hogy Luther is épp akkor ragadott tollat, és írt válaszlevelet VIII. Henrik *Assertio septem sacramentorum*-jára, amikor Campeggio a birodalomban tevékenykedett. Az, hogy Campeggio Magyarországon is sokkal szigorúbban lépett fel a lutheránusok ellen, mint például Szalkai érsek, lehetséges, mélyebb elemzés igényelt volna. Felhívtam ugyan a figyelmet arra, hogy a bíboros megróttá Szalkai engedékenységet, felhívására 1525 tavaszán az esztergomi érsek két budai papot, akik Luther szellemében prédikáltak, elfogatott és Esztergomban őrizet alá helyeztetett; majd élesen szólott a királyné és udvara heretikus hit iránti fogékonyságáról; valamint kárhoztatta a

Brandenburgi fivérek lutheránus hitükért, de talán ezen túlmenően, vagy ezeknek a pontoknak a részletesebb elemzésével szélesebb perspektívát is nyithattam volna.

Különösen egy helyen viszont magam is kijelöltem a további, 1526 utáni kutatás feladatát. Az utolsó fejezetben foglalkoztam azzal, a lengyel Jagellók milyen lépéseket tettek az angol kormányzatnál az Angliában, eretnokség vádjával feltartóztatott danzigi kereskedők ügyében. I. Zsigmond követet küldött Angliába, hogy megpróbálja felmentetni a kalmárokat, akiknél „bűnös könyveket” találtak. Ennek részletesebb tárgyalása azonban már túlmegy a disszertáció időbeli keretein, igaz, e téren nem kellett volna leragadni 1526-nál, s egészen a lengyel követ 1527 tavaszi távozásáig át lehetett volna tekinteni az ügyet, hiszen igen jelentős levelezést folytatott a tárgyban a Tudor és a Jagelló-kormányzat.

Igaza van opponensemnek, a reneszánsz diplomácia szimbolikus rendszerének – a tanácskozások külsődleges elemei, processzusok, ceremóniák, fejedelmi ajándékok – nagyobb hangsúlyt is lehetett volna adni. Sok esetben érezheti talán azt az olvasó, hogy az elemzés nagyon szűken értelmezett diplomáciatörténeti alapokon áll. A szűkkörű diplomáciai, s főként a Magyarországot érintő kérdésekre, a törökellenes összefogásra túlságosan is koncentráló elemzés mögött kevésbé hangsúlyosan jelenik meg a reprezentáció, annak sokszínű megnyilvánulási formái felbukkannak ugyan, de részletesebb elemzésük elmaradt. Jelen van ugyan az 1474-es canterbury-i lovagi torna, de az arról szóló beszámoló – ami igen színes és a magyar művelődéstörténetet sokban gazdagítaná – nem kerül külön tárgyalásra. Ezt csak a tekintetben vizsgáltam, amennyiben az része a mátyási diplomáciának, értékes kultúrtörténeti vonatkozásait viszont nem. Magát a szöveget azonban tervezem külön is feldolgozni, s sajnálom, hogy legalább ízelítőt nem adtam a három magyar lovag szerepléséről. Az udvari ünnepségek, a ceremóniák valóban kiegészítik az írásos forrásokból kibontakozó képet. Wingfield 1515-ös jelentése igen hasznos diplomáciatörténeti szempontból, s igyekeztem is minden tekintetben szinte minden szavát kiaknázni, de a bécsi tanácskozás külsődleges elemeiről, a szertartásokról sajnos a nagypolitikára koncentráló angol hivatalnok nem ad olyan színes leírást, mint például Cuspinianus, s így itt nem is tudtam e forrást e szempontból hasznosítani.

Az értekezésben főként az 1521-es calais-i kongresszust vizsgáltam a reprezentáció tekintetében is, végigkövetve például Wolsey kardinális napi tevékenységét, de az értekezésben döntően a szűken értelmezett diplomáciatörténeti aspektusok jelennek meg. Anglia esetében nem tértem ki teljes részletességgel arra, hogyan változik meg a reprezentáció tekintetében is a Tudor-külpolitika az 1520-as *Field of Cloth of Gold / Camp du Drap d'Or* konferencia után. Magának az „Aranybrokátok mezejének” is tekintélyes szakirodalma van, amit megpróbáltam áttekinteni, de az értekezésbe csak azok a vonatkozások kerültek bele, amelyek érintik az általam leginkább vizsgált kérdést, a törökellenes fellépést és a fejedelmek közötti általános békét. (Itt főképp J. G. Russell művét hasznosítottam: *Field of Cloth of Gold: men and manners in 1520*. London, 1969.; s a legfrissebb, a legújabb eredményeket közlő köteteket – *The Field of Cloth of Gold / Le Camp du Drap d'Or: la rencontre d'Henri VIII et de Francois Ier*. Ed. Charles Giry-Deloison, Sophie-Anne Letterier. Paris, 2013.; illetve Glenn Richardson, *The Field of Cloth of Gold*, New Haven, 2014. – nem volt módomban áttekinteni.) Hiányérzetet kelt, hogy Sidney Anglo munkája (*Spectacle, pageantry, and early Tudor policy*. Oxford, 1969.) nincs a bibliográfiában, igaz, a calais-i valamint bruges-i 1521-es konferenciákkal – ami a saját szempontjaim szerint a döntő jelentőségű – viszonylag keveset foglalkozott (175-76. o.), igaz, annál hangsúlyosabban az „Aranybrokátok mezejével” (124-69. o.).

Opponenseim szakirodalmi tételekben jelzett kiegészítéseit köszönöm és hasznosítani fogom, azokat lehetőségem szerint beépítem a munka egy végső, esetleges megjelenésre előkészített változatába. Az udvari reprezentáció terén jóllehet magam is használtam, s egyéb tanulmányaimban hasznosítottam például Endrődi Gábor jelzett írását („Szent István I. Miksa császár síremlékén”), ide figyelmetlenségből, nem került be.

Igaza van opponensemnek, az oszmanisztikai szakirodalom főképp közvetlen hivatkozásként kerül említésre, mások – Fodor Pál, Papp Sándor, Norman Housley – munkáin keresztül. Nem mélyedtem el teljes mértékben a Török Birodalom 15-16. századi diplomáciájának modern szakirodalmában (leginkább a jónéhány évtizede megjelent Sydney Nettleton Fisher művét forgattam). Ezt a hiányosságot pótolni fogom, hiszen az utóbbi időben nyugati nyelveken is számos szakmunka látott napvilágot,⁵ amelyeket ugyan érintőlegesen a kezembe vettem, de érdemben megelégedtem a magyar „közvetítőkkal”.

Abban is igaza van opponensemnek, hogy Magyarország velencei diplomáciai kapcsolatrendszere sincs kellő mélységben áttekintve, jóllehet a Serenissima külpolitikáját illetően is napvilágot láttak modern szakmunkák.⁶ Ezek beépítésére mindenképpen sor kerül, noha a velencei-magyar viszony feldolgozása monografikus igényű vállalkozás lenne.

Válaszomat hadd zárjam azzal, hogy ismételten köszönetet mondok bírálóimnak alapos munkájukért, az értekezés méltatásáért, javító és segítő szándékukért, építő kritikájukért és a téma kutatása szempontjából előremutató javaslataikért.

Budapest, 2015. június 30.

Bárány Attila

⁵ Pl. *Ottoman Diplomacy: conventional or unconventional?* Ed. A. Nuri Yurdusev. Houndmills, Palgrave Macmillan, 2004.; / Döğan Gürpınar: *Ottoman imperial diplomacy : a political, social and cultural history*. London, I. B. Tauris, 2014.; *Studies on Ottoman diplomatic history*. Ed. Sinan Kuneralp. Istanbul, Isis, 2003.

⁶ Robert Finlay: *Venice besieged: politics and diplomacy in the Italian wars, 1494-1534*. Aldershot, Ashgate, 2008.; Roger Crowley: *Empires of the sea: the final battle for the Mediterranean 1521-1580*. London, Faber, 2008. Ugyanakkor pl. John Currin munkásságát felhasználtam a munkában: lásd pl. J. M. Currin: „Henry VII, France and the Holy League of Venice: the diplomacy of balance”, *Historical Research* 82 (2009) 217: 526–546.